

Γεωγραφίες

Αρ. 12 (2006)

Γεωγραφίες, Τεύχος 12, 2006

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

-

BIBΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

John Allen

Lost Geographies of Power

Blackwell, Oxford, 2003

Καθώς οι λόγοι περί κοινωνικών συγκρούσεων πυκνώνουν και συσσωρεύονται παγκόσμια –κυρίως γύρω από τη συνομάδωση ετερόκλητων κινήματων κάτω από το σημαίνον «αντιπαγκοσμιοποίηση»– και καθώς οι συγκρούσεις αυτές έχουν έντονο αστικό χαρακτήρα, για πρώτη φορά σε τέτοια κλίμακα στο δυτικό κόσμο μετά το 1968, ένα βιβλίο που εξερευνά θεωρητικά τη διαπλοκή χωρικών και εξουσιαστικών σχέσεων είναι αναμφίβολα πολλαπλώς ενδιαφέρον και χρήσιμο. Πόσω δε μάλλον όταν συνδυάζει, όπως το βιβλίο που παρουσιάζουμε εδώ, μια κριτική παρουσίαση των σημαντικότερων προσεγγίσεων στο ζήτημα με μια καινούργια και αρκετά χρηστική και πρωτότυπη συμβολή σε αυτό.

Ο Βρετανός γεωγράφος John Allen (καθηγητής οικονομικής γεωγραφίας στο Open University και συνεργάτης μεταξύ άλλων για χρόνια της γνωστότερης στην Ελλάδα Doreen Massey) έχει ως στόχο την ανάδειξη της θεμελιώδους σημασίας του χώρου στην άσκηση της εξουσίας, και συνεπώς και της γεωγραφίας στη μελέτη της εξουσίας. Προκειμένου να πετύχει αυτό το στόχο, χωρίζει το *Lost Geographies of Power* σε δύο βασικά μέρη: τα «Χωρικά λεξιλόγια της εξουσίας» και τις «Χαμένες γεωγραφίες». Θα μπορούσε κανείς να πει πως το πρώτο αφιερώνεται στη βιβλιογραφική διερεύνηση και το δεύτερο στην ανάπτυξη του κύριου επιχειρήματος του συγγραφέα: θα ακολουθούσε όμως τη φροντίδα με την οποία δομείται το βιβλίο εάν δεν επισημαινε πως και τα δύο μέρη στοχεύ-

ουν σταθερά και επίμονα στην κατασκευή της ιδιαίτερης προσέγγισής του, καθώς και πως η μετάβαση από το ένα στο άλλο γίνεται ομαλά και με λογική συνέπεια – και θα εξηγήσω αμέσως με ποιον τρόπο.

Η στρατηγικά στημένη ξενάγηση του πρώτου μέρους στις διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις της εξουσίας που έχουν λάβει υπόψη τους και ενσωματώσει τη χωρική διάσταση έχει ως στόχο την αποκάλυψη μιας ορισμένης αδυναμίας ή αστοχίας την οποία μοιράζονται σχεδόν όλες: τη σύλληψη της εξουσίας ως μιας εκτατικής (δηλαδή αντικειμενικής, πεπερασμένης και μετρήσιμης) ιδιότητας ή μεγέθους, που μπορεί συνεπώς να κατέχεται, να συγκεντρώνεται, να διαχέεται και να μεταδίδεται. Ο Allen αναπτύσσει αυτές τις προσεγγίσεις σε δύο κεφάλαια: στο πρώτο συγκεντρώνει αυτές (όπως του Hindess και του Isaac) που, ακολουθώντας –έστω και άρρητα και παρά τις διαφορές τους– μια βεμπεριανή παράδοση, αποδίδουν στην εξουσία ένα οντολογικό καθεστώς αντικειμένου, ιδιότητας ή *ικανότητας* (capacity) στο δεύτερο, εκείνες που («ακολουθώντας» τον Parsons) δίνουν ιδιαίτερο βάρος στην παραγωγή, επαύξηση και διάχυση της εξουσίας, που συλλαμβάνεται εδώ ως «εναρυστό μέσο» (medium), μέσω δικτύων κοινωνικής αλληλόδρασης (κυριότεροι εκπρόσωποι εδώ οι Giddens, Mann και Castells).

Η βασική διαφορά μεταξύ των δύο «ρευμάτων» είναι πως, ενώ στην πρώτη η εξουσία συγχέεται κατά βάση με τους υλικούς πόρους που διαθέτει κανείς,¹ στη δεύτερη υποτίθεται

πως είναι το αποτέλεσμα της *κινήτοποίησης* των διαθέσιμων αυτών πόρων και του ελέγχου τους στο χώρο και στο χρόνο. Ως συνέπεια αυτών των εννοιολογήσεων, στην πρώτη περίπτωση η εξουσία συγχέεται με μία από τις εργαλειακές τροπικότητες της, την *κυριαρχία* (domination), και ανάγεται σε ένα «παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος» μεταξύ ασύμμετρων δυνάμεων, και στη δεύτερη σχετίζεται με τη συλλογική εξουσία ή ισχύ όπως την επεξεργάστηκε η Hannah Arendt. Στόχος του Allen δεν είναι να απορρίψει συλλήβδην αυτές τις επεξεργασίες, αλλά να δείξει την περιορισμένη χρησιμότητά τους όσον αφορά στο κεντρικό ζητούμενο της εγγενούς *χωρικότητας* της εξουσίας: η πρώτη σύλληψη οδηγεί σε εικονογραφίες οιονεί παντοδύναμων και ανταγωνιστικών κέντρων με ενδιαμέσα χωρίς καμία σημασία, η δεύτερη σε απλοϊκά μοντέλα «δικτύων» από όπου μια ομοιογενής «εξουσία» ρέει ανεμπόδιστα σαν ηλεκτρικό ρεύμα και στις δύο περιπτώσεις η γεωγραφική πολυπλοκότητα αγνοείται σε τέτοιο βαθμό που η αξιοπιστία των θεωριών αυτών για την κοινωνική έρευνα υπονομεύεται σοβαρά.

Το τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους αφιερώνεται στη σημαντικότερη συμβολή στη μελέτη της εξουσίας σε ιστορικό, κοινωνικό και οντολογικό επίπεδο: αυτή του Michel Foucault (αλλά και στη συγγενική φιλοσοφικά επεξεργασία του Gilles Deleuze). Σε ό,τι αφορά στο θέμα που ενδιαφέρει τον Allen, δηλαδή τη σχέση εξουσίας και χώρου, στο έργο του Foucault μπορεί κανείς να διακρίνει δύο κατευθύνσεις μελέτης:

1. Ο Allen δείχνει εύστοχα, έστω και χωρίς να πρωτοτυπεί, πως η αδυναμία αυτή οφείλεται περισσότερο σε μια γλωσσική ιδιομορφία παρά σε μια συλλογιστική ανεπάρκεια. Η αγγλική γλώσσα (όπως και η γλώσσα του Weber, τα γερμανικά, και όλες οι συγγενικές της) δεν διαθέτει παρά έναν όρο, «power» (και «Macht» αντίστοιχα) για δύο διακριτές έννοιες: αυτήν της εξουσίας και εκείνη της ισχύος. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το παράδειγμα των γαλλικών για να κάνει σαφή τον εννοιολογικό διαχωρισμό στο αγγλόφωνο

κοινό του: αμφότερες οι «rouvoir» («εξουσία») και «puissance» («ισχύς») προέρχονται από το λατινικό ρήμα «posse» («είμαι ικανός, έχω τη δύναμη να»). Το «rouvoir» είναι απαρέμφατο και συνεπώς απλώς δηλώνει την πράξη – ή, στη συγκεκριμένη περίπτωση, μια ανοιχτή δυνατότητα: το «puissance», ως ουσιαστικό, προσδιορίζει κάτι διαρκές και μόνιμο – με μια έννοια, ένα «κάτι» που κανείς μπορεί να κατέχει: έχει κανείς την puissance-ισχύ να κάνει κάτι και εξασκεί την rouvoir-εξουσία να το κάνει.

αυτή της «μικροφυσικής της εξουσίας» και εκείνη της «διακυβέρνησης» («government»). Ο Allen δείχνει με συνοπτικό τρόπο (που πάντως απαιτεί κάποια εξοικείωση με τα αυθεντικά κείμενα για να ξεφύγει από το επίπεδο της πυκνής και δυσνόητης αναφοράς) πως η πρώτη κατεύθυνση, που αναφέρεται στους μηχανισμούς της εξουσίας στο μικροεπίπεδο του κλειστού ιδρυματικού χώρου (του σχολείου, του στρατοπέδου, του εργοστασίου, της φυλακής), ολοκληρώθηκε με τρόπο υποδειγματικό, σε αντίθεση με τη δεύτερη, που, ενώ θέτει ένα ζήτημα ξεκάθαρα χωρικό (πώς κυβερνάται ένας διάσπαρτος σε μεγάλη έκταση πληθυσμός), αποτυγχάνει να δώσει ολοκληρωμένη απάντηση.²

Αυτό ακριβώς το κενό προσπαθεί να αναπληρώσει ο Βρετανός γεωγράφος στο δεύτερο μέρος του βιβλίου του, όχι τόσο επιδιώκοντας να προσφέρει μια ολοκληρωμένη και συστηματική μεθοδολογία προσέγγισης –κάτι τέτοιο δεν προκύπτει σε κανένα σημείο– όσο εφιστώντας την προσοχή στις *εγγενείς χωρικές ποιότητες* της εξουσιαστικής άσκησης και

προσπαθώντας έτσι να ενσταλάξει στον αναγνώστη την πεποίθηση της άμεσης, εμμενούς αλληλεξάρτησης πολιτικοκοινωνικών και χωρικών ζητημάτων, πράγμα το οποίο καταφέρνει με ποικιλία αναφορών και παραδειγμάτων. Το motto του βιβλίου είναι: «η εξουσία είναι πάντοτε ήδη χωρική» («power is always already spatial»), και η απόδειξή του στηρίζεται σε ένα απαραίτητο αναλυτικό βήμα: την προσέγγιση της εξουσίας μέσω των διαφορετικών *τροπισμών* της, των ποικίλων τρόπων διά των οποίων ασκείται (modalities). Με αυτή την κίνηση ο Allen, πρώτον, επιτυγχάνει το διπλό στόχο της *διεύρυνσης* αφενός της έννοιας της εξουσίας πέρα από την περιοριστική θεώρησή της ως ισχύος, και του *περιορισμού* της αφετέρου σε σύγκριση με τη φουκο-ντελεζιανή οντολογική της θεώρηση, που τείνει να είναι γενικευμένη σε μη πρακτικό βαθμό, και δεύτερον, καθιστά πιο «χειροπιαστή» τη διαφορά που κάνουν η εγγύτητα, η απόσταση, η έκταση στους εξουσιαστικούς τροπισμούς και πώς τους μετασηματίζουν στην αλληλεπίδρασή τους.

Ο Allen διακρίνει τους εξής τρο-

και εξουσίας, αλλά και γιατί αναδεικνύει την εγγενή χωρικότητα (ή χωροχρονικότητα) της εξουσίας. Στην ύστερη φάση του έργου του ο Foucault περνά από τη μικρή στη μεγάλη κλίμακα και από τον κλειστό ιδρυματικό στον ανοιχτό γεωγραφικό χώρο –μετά όμως από την καθοριστική συζήτηση για τη «βιοεξουσία» στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας* και τα σχετικά σεμινάρια στο Collège de France (όπου περιλαμβάνονται μερικές πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για το χώρο), το ενδιαφέρον του στρέφεται στους τρόπους υποκειμενοποίησης και σε αυτό που ονομάζει *κυβερνοστροπία* (governmentality) και η χωρική οπτική εγκαταλείπεται.

Ο Deleuze, που προσάρμοσε τις ιστοριοφιλοσοφικές διερευνήσεις του Foucault στη δική του απαιτητική οντολογία των πολλαπλοτήτων, συνεισέφερε κυρίως με την έννοια του αφρημένου και ευμετάβλητου στη συγκυρία «διαγράμματος» της εξουσίας (που χρησιμοποίησε πρώτος ο Foucault για τον «πανοπτισμό») και του σχετικού διπλού «λείος/διαγραμμισμένου χώρου» (smooth/striated space), που συγκροτεί μια ενδιαφέρουσα *τοπολογία* της εξουσίας, αλλά όχι και μια αντίστοιχη γεωγραφία.

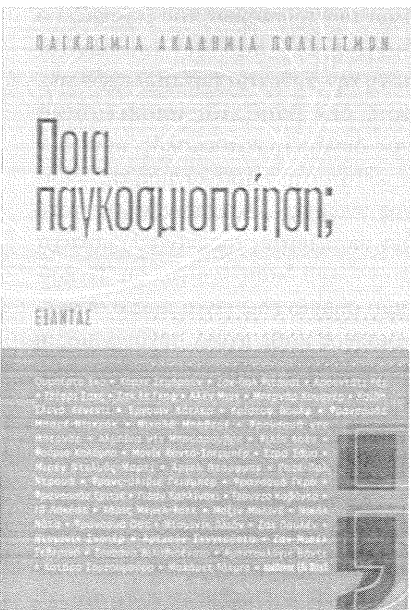
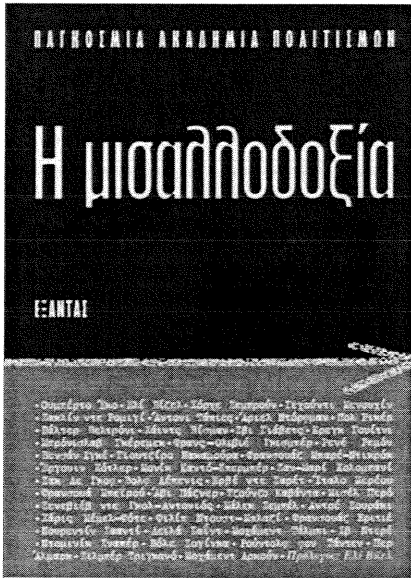
πισμούς: εξαναγκασμό (coercion), κυριαρχία (domination), αυθεντία (authority), χειραγώγηση (manipulation), παρακίνηση (inducement), αποπλάνηση (seduction), πειθώ (persuasion) και διαπραγματεύση (negotiation). Από αυτούς οι πέντε πρώτοι συγκροτούν την *εργαλειακή* εξουσία («instrumental power» ή «power over», δηλαδή «εξουσία επί») και οι δύο τελευταίοι τη *συνεργατική* εξουσία («collaborative power» ή «power with», «εξουσία μαζί με»). Ως προς τα χωρικά χαρακτηριστικά τους, μπορεί κανείς να διαχωρίσει αυτούς που λειτουργούν καλύτερα, ή και μόνο, εκ του σύνεγγυς (όπως ο εξαναγκασμός, η αυθεντία ή η πειθώ), και αυτούς που, δρώντας σε μεγαλύτερη έκταση, έχουν και πιο αβέβαια ή ανοιχτά αποτελέσματα (όπως η χειραγώγηση ή η αποπλάνηση).

Ο συγγραφέας βέβαια τονίζει πως οι τροπισμοί αυτοί δεν λειτουργούν ποτέ «κατά μόνας», σε καθαρή μορφή, παρά μόνο σε μεταβαλλόμενους συνδυασμούς μεταξύ τους –προφανώς: μια κυβερνητική στρατηγική, για παράδειγμα, βασίζεται σε και χρησιμοποιεί μια μίξη ακόμα και όλων των τροπισμών που ξεχωρίζει ο συγγραφέας: ποτέ δεν επικαλείται μόνη την αυθεντία των στελεχών της, ποτέ δεν βασίζεται αποκλειστικά στις δυνάμεις καταστολής, ποτέ δεν αρκείται στη χειραγώγηση της «κοινής γνώμης» μέσω των MME, ποτέ δεν επαφίεται (προφανώς!) μονάχα στην όποια διαπραγματεύση. Το κρίσιμο σημείο εδώ είναι πως ο συγκεκριμένος κάθε φορά συνδυασμός ή διαδοχή των επιστρατευόμενων τροπισμών υπαγορεύεται σε μεγάλο βαθμό από τις *χωρικές παραμέτρους* του εξουσιαστικού εγχειρήματος.

Αν συνυπολογιστεί το γεγονός πως ο Allen χρησιμοποιεί μια θεώρηση του χώρου που αποκαλεί «τοπολογική» και ορίζει ως αυτή στην οποία «η απόσταση μετράται με το χρόνο» (και το κάνει προφανώς για να συμπεριλάβει στις σχέσεις εγγύτητας και παρουσίας τις διαμεσολαβημένες από τις τεχνολογίες πραγ-

2. Πράγματι, ο Foucault, στη μελέτη του *Επιτήρηση και τιμωρία*, δείχνει αριστοτεχνικά πώς οι σχέσεις πειθαρχίας, όπως τις ονομάζει, εξυφαίνονται πάνω στο χωροχρονικό καμβά αυτών των ιδρυμάτων, *παράλληλα και ταυτόχρονα* με τις υλικές πρακτικές όπως αυτές ξεδιπλώνονται στο χώρο και στο χρόνο. Έτσι, η εξουσία δεν είναι κάτι που «κατέχουν» ή «μοιράζονται» οι καθηγητές του σχολείου, για παράδειγμα, αλλά μια σχέση (ή ένα πλέγμα σχέσεων) που «πλέκεται» *κατά την εφαρμογή* μιας σειράς αλληλοσχετιζόμενων και επαναλαμβανόμενων πρακτικών, όπως η διάταξη και η σωματική στάση των μαθητών στο προαύλιο και στην τάξη, η διαδικασία της εξέτασης, η βαθμολόγηση της απόδοσης, η χρονική «σπονδύλωση» της συμπεριφοράς κ.ο.κ., και είναι αδιαχώριστη από τα αποτελέσματά της, που δεν είναι (μόνο) αφηρητικά-καταπιεστικά, αλλά πρωταρχικά θετικά-παραγωγικά. Για το εγχείρημα του Allen, αυτή η ριζοσπαστική θεώρηση της εξουσίας ως *εμμενούς* (immanent) και *εντατικής* (intensive) σχέσης, και όχι ως εκτατικού μεγέθους, είναι πολύ κρίσιμη, γιατί διευθετεί με αναντίρρητο τρόπο την οντολογική και λογική διαφορά μεταξύ ισχύος

ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ
κυκλοφορούν
Η ΜΙΣΑΛΛΟΔΟΞΙΑ
ΠΟΙΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ;

Από τον
ΕΞΑΝΤΑ

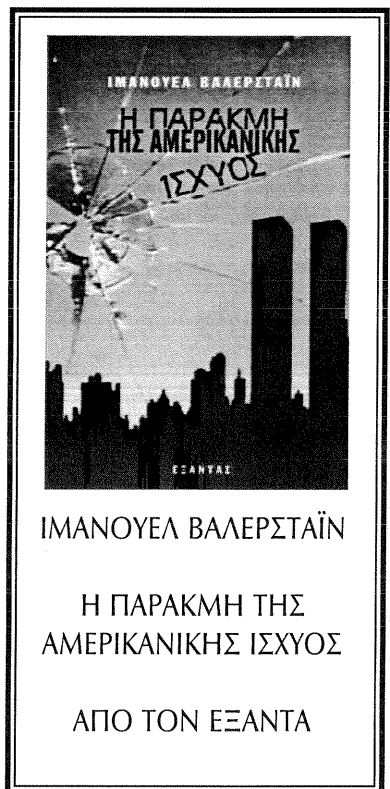
ματικού χρόνου), καταλαβαίνει κανείς πως το εγχείρημά του είναι εξαιρετικά πολύπλοκο για να περιγραφεί ως αυτάρκης, «αεροστεγής» θεωρία – και ευτυχώς κάτι τέτοιο δεν επιχειρείται πουθενά, γιατί μια «δημοουργική σύνθεση» τέτοιων προθέσεων θα κατέρρεε φοβάμαι πολύ εύκολα, λόγω της εξαιρετικά εκλεκτιστικής στάσης του συγγραφέα απέναντι στις πολλές φορές ετερόκλητες και με πολύ διαφορετικές φιλοσοφικές καταβολές πηγές του.

Αντίθετα, αυτό που ξεκάθαρα επιδιώκεται είναι να δοθούν κάποιες κατευθύνσεις έρευνας και να καταδειχθεί ακριβώς η μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα της κάθε περίπτωσης σε χωρικό και τροπικό (modal) επίπεδο. Έτσι, τα δύο κύρια κεφάλαια του δεύτερου μέρους του βιβλίου, παρά τις πυκνές βιβλιογραφικές αναφορές τους, δεν στοχεύουν στο να σταθούν ως συνολικές θεωρητικές αναμετρήσεις με τον Latour και τον Lefebvre, γύρω από τους οποίους αναπτύσσονται. Σε αυτά ο Allen παίρνει μάλλον ως αφορμή τη βαρύνουσα σημασία που έδωσαν οι προαναφερθέντες στο ρόλο της *αυθεντίας* και της *κυριαρχίας* αντίστοιχα στις χωρικές τους αναλύσεις, για να δείξει πως μόνοι αυτοί οι τροπισμοί δεν επιτρέπουν μια συνολική θεώρηση της συνθετότητας της χωρικής συνθήκης που απαντά σε κάθε περίπτωση. Με αυτό το στόχο (δεν υπάρχει ένα *χωρικό περίγραμμα για την εξουσία*, επιμένει συχνά) ο Allen βρίσκει την ευκαιρία να σχολιάσει σημαντικά βιβλία, να συνθέσει ενδιαφέροντα επιχειρήματα για συγκεκριμένες αστικές περιοχές (το City του Λονδίνου και την Potsdamer Platz στο Βερολίνο) και να αναφερθεί σε επίκαιρα για τις χωρικές σπουδές θέματα, όπως η επιτήρηση του αστικού χώρου με κάμερες κλειστού κυκλώματος (CCTV) και οι «gated communities» στις ΗΠΑ, καταδεικνύοντας πως, σε κάθε περίπτωση, βρίσκει κανείς ένα μοναδικό συνδυασμό διακριτών εξουσιαστικών τροπισμών, οι οποίοι μάλιστα μεταβάλλονται και αναδια-

τάσσονται κατά τη χωρική και χρονική τους εκτύλιξη.

Εν κατακλείδι, το εγχείρημα του Allen, εκτός από εντυπωσιακό, είναι αναμφίβολα και χρήσιμο. Η επιλογή μας τόσο φιλόδοξης και λαβυρινθώδους διαδρομής σε θεωρητικά μονοπάτια, που είναι και δύσβατα από μόνα τους, και διασταυρούμενα μεταξύ τους σε πολλαπλά και αναπάντεχα πολλές φορές επίπεδα, προφανώς έχει ένα κόστος σε σαφήνεια και ευληψία. Εντούτοις, κι αν δεν καταφέρει να «ξαναβρεί» μεμιάς τις «χαμένες γωγραφίες» και να τις καθοδηγήσει στην ασφάλεια της θεωρητικής και μεθοδολογικής βεβαιότητας, το *Lost Geographies of Power* τις φέρνει με ένταση στο προσκήνιο, αναδεικνύει τη σημασία τους για την κοινωνική και πολιτική έρευνα και υπογραμμίζει τη μοναδικότητά τους, κατορθώνοντας συγχρόνως να τις κρατά μόνιμα «εντός παιδιάς».

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΙΩΑΝΝΟΥ
Αρχιτέκτων μηχανικός,
ΔΠΜΣ Πολεοδομία-Χωροταξία,
υποψ. διδάκτωρ ΕΜΠ

ΙΜΑΝΟΥΕΛ ΒΑΛΕΡΣΤΑΪΝ

Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ
ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗΣ ΙΣΧΥΟΣ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΞΑΝΤΑ

**Isabelle Berry-Chikhaoui,
Agnès Deboulet**

(επιμέλεια)

*Les Compétences des citoyens
dans le monde arabe:
penser faire
et transformer la ville*

Editions Karthala,
2000, σ. 406

Το βιβλίο *Οι δεξιότητες των κατοίκων στον αραβικό κόσμο: σκέψη, δημιουργία και μεταμόρφωση της πόλης* μελετάει τις δεξιότητες των κατοίκων στις πόλεις του αραβικού κόσμου, τις οποίες εντάσσει στο γενικότερο πλαίσιο των πόλεων του Νότου. Πόλεις που, αν και έχουν μεγάλες διαφορές μεταξύ τους, έχουν κοινό στοιχείο «το ανακάτεμα χρονικών και χωρικών σημείων αναφοράς, ανακάτεμα το οποίο οφείλεται στις σχετικά πρόσφατες ραγδαίες δημογραφικές εξελίξεις αλλά και στις ταχείες μεταλλάξεις των τρόπων διαχείρισης του χώρου και την εναλλαγή των καθεστώτων συσσώρευσης».

Η προσέγγιση που προτείνουν οι συγγραφείς του βιβλίου παρακολουθεί την κατασκευή της πόλης από τη μεριά των κατοίκων, οι οποίοι θεωρούνται όχι μόνο αποδέκτες του αστικού φαινομένου, αλλά εξίσου και παραγωγοί και δημιουργοί διαφόρων αστικών μοντέλων που αποτυπώνονται στο χώρο της πόλης. Η πόλη ως παραγόμενο της ατομικής και συλλογικής δράσης των κατοίκων της, σε αλληλεπίδραση με τις κοινωνικές και πολιτικές δομές της.

Υποκείμενο του βιβλίου ο *απλός κάτοικος* (citadin ordinaire), όρος δανεισμένος από τον de Certeau (βασική θεωρητική αναφορά των συγγρα-

φών),¹ που περιγράφει τον *καθημερινό άνθρωπο που δεν έχει ισχυρούς πόρους και πρόσβαση στη θεσμική εξουσία*.² Ο κοινός κάτοικος δεν έχει –ή δεν του αναγνωρίζονται– ιδιαίτερες αρμοδιότητες σε ό,τι αφορά στη λήψη αποφάσεων και τη διοίκηση της πόλης του. Η δράση των κατοίκων καταγράφεται σε όλα τα πεδία της καθημερινότητάς τους, καταγραφή που εντάσσεται συνειδητά σε μια προσπάθεια άμβλυνσης του διαχωρισμού ιδιωτικής και δημόσιας σφαιράς.

Όπως υποστηρίζουν οι επιμελήτριες του βιβλίου, ο λόγος που αρθρώνεται μέσα από τις μελέτες που παρουσιάζονται τοποθετείται ενάντια σε έναν κυρίαρχο λόγο για την αραβική πόλη –και κατ' επέκταση για τις πόλεις του Νότου– που εκφέρεται αρνητικά ως προς τον τρόπο ανάπτυξής της, χρησιμοποιώντας όρους όπως άρνηση της πόλης, αναρχία, ανομία, χάος κ.λπ. Φορείς αυτού του λόγου είναι η παλιά αστική ελίτ και οι μεσαίες ανερχόμενες τάξεις. Αντίθετα, το βιβλίο αυτό υπερασπίζεται τις πρακτικές των μεταναστών από τις αγροτικές περιοχές, των πιο λαϊκών τάξεων και αδύναμων ομάδων, αλλά και την πολλαπλότητα της έννοιας του κατοίκου της πόλης, ενάντια σε ένα μονοδιάστατο «μοντέλο» πολίτη και κατοίκου που επιβάλλεται από τα πάνω.

Το εύρος που αποδίδουν στην έννοια *δεξιότητες* (compétences) αντικατοπτρίζει και την ευρύτητα των προσεγγίσεων που περιλαμβάνονται στο βιβλίο· άλλωστε το ερώτημα τι αποτελεί δεξιότητα για τους κατοίκους των πόλεων αποτελεί μεγάλο μέρος της θεωρητικής κουβέντας που παρουσιάζεται.

Η δεξιότητα είναι στενά συνδεδεμένη με την *εμπειρία*, τη συσσω-

ρευμένη κοινωνική γνώση, το habitus όπως το εισήγαγε ο Bourdieu.³ Είναι συνδεδεμένη με την ατομική και κοινωνική διαδρομή που κάνουν τα άτομα κατά τη διάρκεια της ζωής τους, το οποίο σημαίνει ότι η *σχέση του κατοίκου με τους χώρους της πόλης καθορίζεται σε συνάρτηση με το σύνολο των χώρων που έχει βιώσει, έχει φανταστεί, έχει επιθυμήσει ή περιμένει...* Εξαρτάται τελικά από την αναπαράσταση της πόλης του και της πόλης γενικότερα, από την αντίληψή του για το δικαίωμα του στην πόλη, από την πρόσβαση σε κοινωνικές και αστικές υποδομές, από την πρόσβασή του στην εξουσία.

Μεγάλη σημασία έχουν και οι γλωσσικές δεξιότητες, η αναστοχαστική ικανότητα που έχει ο κάτοικος να κατανοεί και να εκφράζει, να διατυπώνει δημόσια την κοινή (σε αντίθεση με την επιστημονική) γνώση του κόσμου, μια θεωρητική συζήτηση που βασίζεται στον Giddens.⁴

Οι δεξιότητες είναι τα εργαλεία με τα οποία τα βγάζει πέρα ο κάτοικος της πόλης, ατομικά ή συλλογικά, έρχεται αντιμέτωπος με τα προβλήματα της καθημερινότητας, διατυπώνει και διεκδικεί το δικαίωμά του στην πόλη, κινητοποιείται απέναντι στην εξουσία.

Το βιβλίο αυτό είναι αποτέλεσμα ενός προγράμματος με τίτλο «οι τέχνες του πράττειν των κοινών κατοίκων της πόλης: δεξιότητες και μαθητείες (apprentissages) της πόλης στον αραβικό κόσμο», που διήρκεσε τέσσερα χρόνια, με τη συμμετοχή ιδρυμάτων και ερευνητών από διάφορες αραβικές χώρες. Το συντονισμό είχε το κέντρο URBAMA του Πανεπιστημίου της Tours⁵ και το ίδρυμα IRMC

3. Bourdieu, P. (1972), *Esquisse d'une théorie de la pratique*, précédé de *Trois études d'ethnologie kabyle*, Génève: Droz.

4. Giddens, A. (1987), *La Constitution de la société. Eléments de la théorie de la structuration*, Paris: PUF.

5. URBAMA: Κέντρο Μελετών και Ερευνών για την Αστικοποίηση στον Αραβικό Κόσμο, CNRS / Πανεπιστήμιο της Tours, www.univ-tours.fr/urbama/entree.html.

1. De Certeau, M. (1990), *L'Invention du quotidien*, I. «Arts de faire», Paris: folio/essais.

2. Ορισμός για τον *απλό άνθρωπο* που δίνει ο Σεραφίμ Ι. Σεφεριάδης στο άρθρο «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 27: 10, Μάιος 2006.

της γαλλικής πρεσβείας στην Τυνησία.⁶ Κατά τη διάρκεια των τεσσάρων χρόνων έγινε προσπάθεια καθιέρωσης ενός ερευνητικού δικτύου και πραγματοποιήθηκαν αρκετές συναντήσεις εργασίας, όπου συζητήθηκε και διαμορφώθηκε το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας. Το πρόγραμμα τελείωσε με ένα διεθνές συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στην Τυνησία το 1997, και από τα πρακτικά αυτού του συνεδρίου προέκυψαν και τα περιεχόμενα του βιβλίου.

Στο βιβλίο έχει γίνει μια προσπάθεια περαιτέρω επεξεργασίας των θεμάτων που παρουσιάστηκαν. Έτσι, το βιβλίο ξεκινάει με μια ενδιαφέρουσα εισαγωγή που παρουσιάζει τον τρόπο δουλειάς του δικτύου και το θεωρητικό υπόβαθρο όπως διαμορφώθηκε μέσα από τις συναντήσεις, αλλά επίσης δίνει κάποια στοιχεία για το γενικότερο κοινωνικό, πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο ανάπτυξης των αραβικών πόλεων, τα οποία διαβάζοντάς τα ο Έλληνας αναγνώστης θα έβρισκε πολλά κοινά σημεία με τη δική μας πραγματικότητα. Όπως, για παράδειγμα, την παρουσία και απουσία της κεντρικής διοίκησης στην ανάπτυξη των πόλεων, το ρόλο της οικογένειας και των κοινωνικών δεσμών στην προσαρμογή των εσωτερικών μεταναστών από τις αγροτικές περιοχές, την αυθαίρετη δόμηση με πανωθηκώματα, κλεισιμο ημιυπαιθρίων, πρασιών κ.ά., την πρόσβαση στην εξουσία μέσω πελατειακών και άλλων ανεπίσημων δικτύων, τη λύση των προβλημάτων σε ατομικό επίπεδο παρά μέσα από μετωπική συλλογική διεκδίκηση και διαπραγμάτευση με τους θεσμούς. Θα έβρισκε όμως και διαφορές, όπως ότι το αραβικό κράτος, ταυτόχρονα με την πολιτική του *laissez-faire*, εκφράζει την παρουσία του στο χώρο της πόλης με την κατασκευή εργατικών κατοικιών και νέων περιοχών στα όρια των πόλεων,

με μεγάλα προγράμματα ανάπτυξης και με την ισχυρή καταστολή που μέχρι πρόσφατα απέτρεπε – σχεδόν απαγόρευε – οποιαδήποτε δημόσια συλλογική δράση.

Ο κύριος κορμός του βιβλίου χωρίζεται σε τρεις ενότητες, στις οποίες ομαδοποιούνται διαφορετικές μελέτες περίπτωσης από διάφορες πόλεις του αραβικού κόσμου. Η θεωρητική συζήτηση που έγινε στα πλαίσια του ακαδημαϊκού δικτύου παρουσιάζεται με ένα συνθετικό άρθρο στο τέλος κάθε ενότητας και στο τέλος του βιβλίου συνολικά. Το βιβλίο κλείνει με ένα άρθρο για τις προοπτικές της έρευνας σε αυτό το πεδίο, τι προκύπτει δηλαδή ως ερευνητική ανάγκη μετά από το σεμινάριο, αλλά και τι έλειπε από την έρευνα που έγινε.

Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη ενότητα έχει τίτλο «Οι τέχνες της κατασκευής και η επινόηση της πόλης». Μελετά τις *αρχιτεκτονικές και πολεοδομικές δεξιότητες των κατοίκων*, στρέφοντας την προσοχή στις πιο μικρές *κλίμακες* του αστικού χώρου, την οικιακή σφαίρα, αλλά και την παραγωγή του δημόσιου χώρου, ως τόπου καθημερινής επαφής, συνάντησης, ανταλλαγής και χαλάρωσης. Το άρθρο «Η Μεδίνα,⁷ μια τέχνη της κατασκευής» μελετά τη σχέση του δομημένου περιβάλλοντος με τους τρόπους κατοίκησης και τις κοινωνικές δομές. Τα δύο επόμενα άρθρα, «Δεξιότητες κατοίκησης» και «Επαναδιαμόρφωση του χώρου», έχουν θέμα την οικειοποίηση και τις παρεμβάσεις των κατοίκων σε τυποποιημένα κτήρια μαζικής κατοικίας. Ακολουθεί ένα άρθρο για τον κτηριοδομικό κανονισμό ως ρυθμιστή της ιδιωτικής οικοδομικής δραστηριότητας και το πώς αντιλαμβάνονται ο κάτοικος τις «εκ των άνω» επιβεβλημένες ρυθμίσεις στην κατασκευή. Τέλος, το άρθρο «Από το μνημειώδη συμβολισμό στην επινόηση ενός δημόσιου χώρου» μιλάει για

την επαναδιεκδίκηση δημόσιων χώρων της πόλης μέσα από καθημερινές πρακτικές.

Η δεύτερη ενότητα έχει τίτλο «Κινητοποίηση των κοινωνικών δεσμών και δημιουργία των αστικών περιοχών». Μελετά τις χωρικότητες που συναντώνται και διαπλέκονται σε διάφορες καταστάσεις, το ρόλο της οικογένειας, τη δημιουργία κοινωνικών σχέσεων μέσα από τη γειτνίαση, την έννοια της κοινότητας. Μια νέα περιοχή 30.000 κατοικιών στην περιφέρεια του Καΐρου με ημιτελείς δημόσιες υποδομές είναι το αντικείμενο μελέτης του πρώτου άρθρου. «Κινητοποίηση των κατοίκων και κατασκευή της γειτονιάς» ο τίτλος του δεύτερου άρθρου, που μελετά τη σχέση των κοινωνικών δεσμών που αναπτύσσονται σε συνθήκες εγγύτητας και τη δημιουργία της αίσθησης της κοινότητας. Ακολουθεί μια μελέτη για μια ιδιαίτερη κοινωνική στιγμή όπως το Ραμαζάνι, το οποίο αλλάζει τους ρυθμούς της καθημερινής ζωής και τη χρήση των χώρων της πόλης. Τέλος, μια σειρά από άρθρα παρουσιάζουν περιπτώσεις αυθαίρετων γειτονιών είτε σε νέες περιοχές χτισμένες σε αγροτική γη, είτε στο κέντρο πυκνοκατοικημένων πόλεων όπως το Κάιρο. Εστιάζουν ιδιαίτερα στον καθοριστικό ρόλο των δικτύων αλληλοϋποστήριξης κατά την εγκατάσταση νέων κατοίκων, τη λύση καθημερινών προβλημάτων, τη διαχείριση άτυπων περιοχών με τη δημιουργία υποδομών, την καθαριότητα κ.λπ.

Η τρίτη ενότητα, με τίτλο «Οι κάτοικοι απέναντι στην πολιτική και τη διαχείριση του χώρου», προσεγγίζει το βασικό ερώτημα της σχέσης με την πολιτική, παρατηρώντας διαφορετικές μορφές κινητοποίησης, ατομικής ή συλλογικής, των κατοίκων που βρίσκονται αντιμέτωποι με ρυθμίσεις, αστικά προγράμματα και έργα με τα οποία διαφωνούν: οι πολίτες απέναντι στα σχέδια του κράτους και των υπόλοιπων ισχυρών παικτών, θεσμικών ή μη. Στα δύο πρώτα άρθρα παρουσιάζονται αντιδράσεις και κινή-

6. IRMC: Ινστιτούτο Έρευνας για το Σύγχρονο Μαγκρέμπ, γαλλική πρεσβεία στην Τύνιδα, www.irmcmaghreb.org.

7. Ιστορικός πυρήνας της αραβικής πόλης, ακρόπολη.

ματα πολιτών απέναντι σε προγράμματα ανάπλασης περιοχών της πόλης. Το πρώτο στην Τυνησία σε μια περιοχή κατοικίας και το δεύτερο στην πόλη Φες στο Μαρόκο, ενάντια στη διάνοιξη οδικών αρτηριών ταχείας κυκλοφορίας στο κέντρο. Το τρίτο άρθρο της ενότητας, «Οι κάτοικοι μαθαίνουν να φτιάχνουν την πόλη», παρακολουθεί την εξέλιξη των δεξιοτήτων και στρατηγικών διαπραγμάτευσης των κατοίκων στη συνδιαλλαγή τους με τη δημόσια εξουσία σε μια νέα άτυπη λαϊκή γειτονιά στην Αίγυπτο. Στο τελευταίο άρθρο μελετώνται οι συλλογικές δεξιότητες, η ανάδυση της κοινωνίας των πολιτών και η κοινωνική διαμεσολάβηση στην αστική διοίκηση.

Τελειώνοντας το βιβλίο ο αναγνώστης έχει περιπλανηθεί από την ιστορική Μεδίνα της Τυνησίας στις άτυπες γειτονιές του Καΐρου, όπου μεταναστεύουν κάτοικοι της Άνω Αιγύπτου, σε νέες περιοχές κατοικίας στις περιφέρειες των πόλεων σχεδια-

σμένες από το κράτος, στις μνημειακές αναπλάσεις της περιοχής μπροστά από το μεγάλο Τζαμί της Καζαμπλάνκας...

Είναι αλήθεια ότι στο σύνολό τους οι μελέτες δίνουν αποσπασματικά θραύσματα από διαφορετικές πραγματικότητες που συνυπάρχουν στις αραβικές πόλεις, και δεν θα μπορούσε να γίνει αλλιώς. Πολλές φορές τα όρια ανάμεσα στις ομαδοποιήσεις που γίνονται χάριν της οργάνωσης της συζήτησης και παρουσίας της δουλειάς είναι δυσδιάκριτα, άλλωστε οι κάτοικοι της πόλης είναι φορείς πολλαπλών ταυτοτήτων και μέτοχοι σε αλληλοδιαπλεκόμενες καθημερινές πραγματικότητες, συνδέοντας έτσι το ατομικό με το συλλογικό, το ιδιωτικό με το δημόσιο, το κοινωνικό με το πολιτικό. Ακόμα και οι ματιές των μελετητών διαφέρουν, ο τρόπος που θέτουν τα ερωτήματα και τα εργαλεία ανάλυσης που χρησιμοποιούν. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για το αποτέλεσμα μιας συλλογι-

κής έρευνας, μιας έρευνας δηλαδή που παράγεται με την τριβή με τον άλλο, με το πεδίο, με νέες αναγνώσεις και διαφορετικές απόψεις, και με αυτή την έννοια δεν ολοκληρώνεται ποτέ. Η συνύπαρξη όμως διαφορετικών προσεγγίσεων φωτίζει τις πολλαπλές πλευρές του ζητήματος και δίνει εργαλεία για περαιτέρω έρευνα σε αυτή την κατεύθυνση.

Είναι ένα βιβλίο που έχει μεγάλο ενδιαφέρον τόσο από άποψη περιεχομένου αλλά κυρίως από άποψη μεθοδολογίας, τρόπου οργάνωσης και παρουσίας των περιεχομένων. Είναι γραμμένο στα γαλλικά και μπορεί να βρεθεί από το διαδίκτυο. Για τους Έλληνες ερευνητές θα μπορούσε να αποτελέσει χρήσιμο εργαλείο για ανάλογες προσεγγίσεις των ελληνικών πόλεων, που είναι πόλεις του Νότου (;) και αυτές.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΣΙΑΤΙΤΣΑ
Υποψ. διδάκτωρ,
Τμήμα Αρχιτεκτόνων, ΕΜΠ